

РОЗВИТОК ІНСТИТУТУ ОПОДАТКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ

У статті приділено увагу окремим аспектам розвитку інституту оподаткування як важливого фактора еволюції соціально-економічних систем. Визначено основні інституційні типи та форми оподаткування в ретроспективі.

***Ключові слова:** інститут оподаткування, соціально-економічна система, еволюція, фіскальна криза.*

Постановка проблеми. Проблеми аналізу об'єктивної економічної дійсності і адекватного опису поведінки учасників соціально-економічних систем і агентів постійно перебувають у полі зору вітчизняних та зарубіжних науковців через актуальність на сучасному етапі розвитку суспільства. В економічній теорії існує певна кількість методологічних підходів, в основі яких лежить спроба аналізу внутрішніх закономірностей розвитку економічних систем.

XX ст. у розвитку ряду економічних наук характеризувалося наявністю основних парадигм що визначили підходи до дослідження параметрів розвитку соціально-економічних систем. Проте дослідження процесів суспільних трансформацій та еволюції соціально-економічних систем впродовж останніх років засвідчує перехід економічного знання на принципово новий рівень, оскільки тенденції розвитку не вкладаються в рамки традиційних парадигм аналізу, що зумовлює необхідність формування більш досконалої методологічної бази. В основі методологічного концепту новітньої парадигми повинні лежати постулати сучасної економічної теорії, положення теорії еволюції соціально-економічних систем та методологічні прийоми інституціоналізму.

Своєрідним остеологічним базисом функціонування соціальних інститутів держави, державною екстерналією є інститут оподаткування, який, будучи багатомірним соціальним феноменом, постійно трансформується, перебуваючи в тісному взаємозв'язку і взаємовпливі з економічними і соціальними процесами, тому окреслення основних аспектів розвитку інституту оподаткування в контексті інституційно-еволюційного аналізу і обумовило **основні цілі дослідження**.

Аналіз останніх публікацій та досліджень. Уперше окреслення важливості дослідження інституту оподаткування пов'язують з іменем Р. Голдшейда, який в 1917 р. вказав на особливу важливість вивчення фіскальної історії для розуміння процесу формування держави [4].

У 1970–1980-ті рр. такі дослідники, як Дж. О'Коннор, Ф. Блок, Д. Якобс і Дж. Кемпбелл зосереджували свою увагу на дослідженні ролі оподаткування в формуванні держави, звертаючи увагу на історичних праформах податків, соціальних процесах, пов'язаних зі збором данини і охоронною рентою, а також тих форм, яких вони набували. На думку Дж. Кемпбелла, існує необхідність фокусування уваги на складних соціальних взаємодіях в інституційному і історичному контекстах, які нерозривно пов'язують державу і суспільство [12, 164].

Крім того, теоретиків цікавив процес трансформації епізодичних зборів данини та інших історичних форм оподаткування, оскільки, регулярне оподаткування не засвідчувало економічного підґрунтя формування держави, а було можливим лише при монополізації державою послуг на надання охорони та інших благ. Як приклад наводилась перша у світі загальнодержавна податкова система, яка виникла у Франції в XV ст. і була пов'язана виключно з утриманням регулярної армії і витратами на війни. І лише в XVIII столітті податки стали платою не лише за зовнішню безпеку, але і за дотримання прав власності, особливо заможних членів суспільства всередині держави.

Саме це зумовило особливу увагу теоретиків до дослідження зв'язку між рівнем оподаткування і геополітичними конфліктами, оскільки під час війни держави стягують більші об-

сяги податків, і тому предметом їх дослідження стають причини (обставини) збільшення податкового навантаження. Цю закономірність як приклад наводить у своїй праці «Осягнення історії» А. Тойнбі [7].

Підтвердження думки про те, що інститут оподаткування є вагомим регулятором суспільної еволюції, було здійснено американським істориком Е. Браунлі [1], який на основі аналізу процесів оподаткування в США, що цілком можливо застосувати і до інших країн світу, дійшов висновку, що в історії американських податків були чотири поворотні моменти: громадянська війна, Перша світова війна, Велика депресія і Друга світова війна. В усіх цих випадках уряди країни повинні були створювати принципово нові податкові режими.

Оподаткування за своєю природою залежить від політичних, соціально-економічних і трансформаційних процесів, що мають місце у суспільстві, будучи тісно пов'язаним з рівнем розвитку суспільної організації, оскільки кожному етапу відповідають об'єктивні процеси і тенденції, що відбуваються як в економіці, так і в суспільстві.

Без перебільшення можна сказати, що податки, їх інституційні форми та види є індикатором рівня еволюції суспільства, тому трансформація податку з випадкової, простішої форми в об'єктивно необхідний елемент функціонування держави реалізується в контексті логічного процесу розвитку.

Еволюційні трансформації інституційних форм оподаткування, на думку проф. Ф.А. Менькова, відображаються в етимологічній різноманітності термінів у різні історичні епохи і в різних народів, що красномовно свідчить про те, яка ідея вкладалася в поняття податку [3, 46]. У середні віки податки стягувались лише зі згоди представницьких органів, що і зумовлювалось самою назвою *donum, benevolentiae* – дари і дароприношення. Надалі, коли уряд звертався з проханням введення податків, останній отримав назву *Bede (ou beden* – просити). Пізніше в поняття податку входить ідея про обов'язковість утримання уряду, і податок починає носити назву *aid, subsidy, contribution, steuer* (допомога). Наступна епоха вкладає в поняття податку обов'язок платити податок, і останній носить назву *duty, droit*. Надалі з набуттям примусовості оподаткування податок має назву *impot, impostauflag*. Запровадження одностороннього введення податку, без згоди його платника знаходить подальше вираження в назвах податку: *ratetax, tassa, taxe, schatzung*.

На податкові відносини, що реалізуються в межах суспільства, впливають ряд факторів, які також еволюціонують у міру розвитку суспільних формацій, тому трансформація процесів оподаткування від базових примітивних форм до більш складних дозволяє виділити декілька етапів у їх розвитку. Дослідження історичних аспектів розвитку оподаткування в національних податкових системах характеризується наявністю в сучасній економічній науці різних підходів до періодизації їх еволюції:

1) Р. Масгрейвом запропонована двостадійна періодизація розвитку національних податкових систем, що ґрунтується на основі аналізу рівня розвинутоності податкових відносин та сукупності факторів, під впливом яких відбувалося їх формування;

2) представник Кембриджського університету Х. Хайнріх у праці «*A general theory of tax structure change during economic development*» (1966) здійснив поділ етапів розвитку оподаткування на основі рівня розвитку матеріального виробництва [9];

3) найбільш широко відомим є поділ на три етапи, що був запропонований відомим російським теоретиком І. Янжулом. Використовувана ними періодизація ґрунтується на такому поділі: перший період охоплює стародавній світ і початок середніх віків; другий період – XVI–XVIII ст.; третій – XIX – до середини XX ст.

Згідно з вищезначеним поділом першопочатковою формою оподаткування була данина у різновиді форм здобичі, контрибуції, викупу, дару. Така форма оподаткування характеризує *перший етап розвитку оподаткування*. Характерною особливістю цього періоду було стягнення всіх видів податків та повинностей у натуральній формі, з широким використанням у рабовласницьких і феодальних державах, де податкам була властива суто фіскальна функція, що полягала у наповненні казни коштами.

Розвиток товарно-грошових відносин, зростання потреб держави, зумовлених створенням необхідної армії, формування управлінського апарату, посилення державної влади характеризують *другий етап розвитку оподаткування*.

Третій період у розвитку оподаткування розпочинається наприкінці XIX ст. і характеризується значним упорядкуванням технологій та механізмів оподаткування, оскільки форми оподаткування стають визначеними і ґрунтуються на специфіці фінансової та податкової політики держави. Як наслідок, скасовується велика кількість непрямих податків та запроваджується прибутковий податок.

Указана періодизація розвитку національних податкових систем засвідчує не суперечливий їх характер, а лише аналіз специфічних особливостей поступальної еволюції суспільства, держав і податків, і у сукупності вони є взаємодоповнюючими. Проте такий підхід надто звужує можливості аналізу еволюції інститутів оподаткування, ґрунтуючись лише на практичних аспектах технологій оподаткування. Використання інституційно-еволюційного підходу дозволяє досліджувати соціальне, економічне та політичне підґрунтя процесів оподаткування на основі взаємовідносин між державою і суспільством з дослідженням устрою і трансформації функцій держави та політичних структур у процесі фіскальних взаємодій.

На думку К. Поланьї, оборот продуктів і послуг здійснюється не лише за допомогою ринкової системи, а через системи перерозподілу, що реалізуються певною формою центру – держави, на основі принципу реципрокності. Цей принцип не може відбуватися стихійно, оскільки завжди має специфічний характер – залежно від конкретних історичних, культурних і політичних контекстів і є інституційно обумовленим.

Впродовж XX ст. розвиток переважної більшості інституційних систем оподаткування країн характеризувався відносною закритістю національних економічних систем, обмеженістю міжнародної мобільності виробництва, нерозвинутим характером валютного ринку. Усі визначальні фактори розвитку податкових систем зумовлювались впливом переважно внутрішніх факторів розвитку на основі обраних моделей соціально-економічних та політичних трансформацій. Указані процеси і закономірності розвитку певним чином змінилися внаслідок впливу процесів глобалізації наприкінці XX – на початку XXI ст. Країни отримали не тільки нові можливості, а і нові виклики, будучи змушеними пристосовувати свої економічні системи та політику до вимог часу. Вплив глобалізаційних процесів призвів до поступової втрати в держави ролі єдиного суб'єкта, який контролює діяльність економічних агентів у межах національних кордонів, оскільки цю роль перебрали на себе уряди міждержавних союзів.

До переліку явищ сучасної глобальної економіки, що здійснюють вплив на розвиток соціально-економічних систем, слід віднести: зростання обсягів Інтернет-торгівлі; поширення практики використання електронних грошей; міжнародні транзакції і трансфертне ціноутворення; оподаткування фінансового капіталу; офшорні зони; екологічні аспекти оподаткування; оподаткування предметів розкоші.

Крім того, характерною рисою розвитку сучасних соціально-економічних систем у межах міждержавних союзів є наявність практично спільних фаз розвитку та використання типових заходів нейтралізації негативних чи посилення позитивних факторів впливу. Так, з метою боротьби з фінансовою кризою держави використовували різні механізми впливу і податкові інструменти, тому згідно з даними Єврокомісії в загальному підсумку було використано майже 140 податкових заходів, прийнятих у європейських країнах протягом періоду 2009–2010 рр.

Причини настання, умови розгортання та способи подолання фіскальних криз стали вагомим поштовхом дослідження інституту оподаткування з середини 60-их років минулого століття. Як правило, фіскальні кризи виникали внаслідок непомірного зростання витрат держави для фінансування соціальних зобов'язань [13, 14]. Р. Хікс у книзі «Криза і Левіафан» [10; 11] довів, що декілька індексів «розміру держави» говорять про наявність у XX ст. певного «інерційного феномена», який полягає в обґрунтуванні серйозного збільшення розміру держави після кожної кризи. На прикладі США та криз, що мали місце впродовж XX ст. вченим було проілюстровано механізм дії інерційного феномена.

Висновки і перспективи подальших досліджень Підсумовуючи вищезазначене, слід відзначити, що дослідження розвитку процесів оподаткування засвідчує значний історичний базис функціонування різноманітних форм і типів інституту оподаткування. Процеси еволюції соціально-економічних систем що мають місце в ході суспільної еволюції, засвідчують постійні інституційні метаморфози, ефективне функціонування яких зумовлює необхідність подальшого дослідження закономірностей їх здійснення з пошуком адекватних інструментів і моделей.

Список використаної літератури

1. История американских налогов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.kontinent.org/article_rus_45fb3278704ef.html
2. Маевский В. Введение в эволюционную экономику / В. Маевский. – М.: Издательство «Япония сегодня», 1997. – 106 с.
3. Меньков Ф.А. Основные начала финансовой науки / Ф.А. Меньков. – В. 1. – М.: Финансово-экономическое бюро Н.К.Ф.С.С.С.С., 1924. С. 46.
4. Новикова Е.Г. Фискальная социология: обзор западных исследований налогообложения и ресурсов интернет / Е.Г. Новикова // Экономическая социология. – 2005. – Т. 6. – № 1.
5. Сидорович О.Ю. Еволюція парадигм оподаткування в контексті суспільного розвитку / О.Ю. Сидорович // Науковий збірник «Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє»: Вип. 14–15. – Тернопіль: Видавництво «Економічна думка», 2010. – С. 251–260.
6. Сыдорович Е.Ю. Критерии формирования институциональных матриц фискальных взаимодействий в обществах, которые трансформируются / Е.Ю. Сыдорович // Научные труды Донецкого национального технического университета. – Серия: экономическая. – 2010. – Выпуск 38–1. – С. 150–156.
7. Тойнби А.Дж. Постигание истории: пер. с англ. / А.Дж. Тойнби; сост. А.П. Огурцов; вступ. ст. В.И. Уколовой; закл. ст. Е.Б. Рашковского. – М.: Прогресс, 1991. – С. 502.
8. Block F. The Fiscal Crisis of the Capitalist State / F. Block // Annual Review of Sociology. – 1981. – Vol. 7. – P. 1–27.
9. Hinrich H.H. A general theory of tax structure change during economic development / H.H. Hinrich, 1966.
10. Higgs R. Crisis, Bigger Government, and Ideological Change Two Hypotheses on the Ratchet Phenomenon/ R. Higgs // Explorations in Economic History. – 1985. – January 1.
11. Higgs R. Crisis and Leviathan: Critical Episodes in the Growth of American Government / R. Higgs. – New York: Oxford University Press, 1987.
12. Campbell J.L. The State and Fiscal Sociology / J.L. Campbell. – P. 164.
13. O'Connor J. The Fiscal Crisis of the State / J. O'Connor. – New York: St. Martin's Press, 1973. – P. 3.
14. Tilly C. (ed.) The Formation of National States in Western Europe/ C. Tilly. – Princeton: Princeton University Press, 1975.

В статье уделено внимание отдельным аспектам развития института налогообложения как важного фактора эволюции социально-экономических систем. Определены основные институциональные типы и формы налогообложения в ретроспективе.

Ключевые слова: институт налогообложения, социально-экономическая система, эволюция, фискальный кризис.

The paper paid attention to particular aspects of the institute of taxation as an important factor in the evolution of social and economic systems. The main institutional types and forms of taxation in retrospect.

Key words: institute of taxation, socio-economic system, evolution, fiscal crisis.

Надійшло до редакції 01.06.2012.